

TÜRKÇEDE ÖNCE DEN KESTİRİLEMEZ NİTELİKTEKİ ALOMORFLAR

LARS JOHANSON

Bilindiği gibi, Türk dillerinde bağımlı morfe mlerin genellikle yalnız sesbilimsel koşullara bağı alomorfları vardır¹. Oysa, morfe mlerin somut gerçekleşmesinin sesbilimsel çevreye göre önceden kestirilemediği durumlar, son derece az olmakla birlikte, betimleyicileri özel güçlüklerle karşı karşıya getirmektedir. Başlıca örnekler, geniş zaman ve ettirgen çatı ekleridir. M. Räsänen, Türk dillerindeki ettirgen çatı eklerinin dağılımı ile ilgili kurallar saptamak için gösterilen çabalardan söz ederken şöyle demektedir: “Ama dil tini oynaktır; ayrıklıklar boldur ve belli bir ekin neden belli bir eyleme katıldığı sorunu bir bilmece olarak kalır” (1957, 153)². Ne var ki bu çeşit bilmece lere öteki doğal dillerde genellikle çok daha fazla sayıda rastlanmamaktadır; yani suç, olağanüstü oynak bir Türk “dil tini”ne hiç mi hiç yüklenemez. Betimleyicilerin şaşkınlığı, yapibilimsel kuralsızlıklardan değil, bunların aşırı derecede kurallı bir dizgenin ortasında bulunuşundan ileri gelmektedir. Yalnız bir morfe m çözümlemesine çok uygun olan Türkçenin betimlenmesinde, kuralsızlıkları düzene sokarak uyum kurmak yolunda özel çabalar gösterilmiş olması ilginç bir gerçektir. Bu çabalar ise, yazarların yöntem anlayışına göre değişme gösterir.

¹ Türkçenin bitişken yapısının ana niteliği, morfofonemik değişmelerin bulunmayışı değil, alomorfların önceden kestirilebilirliğidir (predictability). N. Poppe bu konuda şöyle söyler: “In a typically agglutinative language, the morphemes are added mechanically to each other, and no morphophonemic changes take place at all” (1975, 307). Öte yandan Poppe, bu tür dillerin ne denli seyrek olduğuna da değinir. Buna karşılık biz şöyle söylemiştik: “Agglutination müsste der besonderen Wortbildungstechnik vorbehalten werden, bei der die Affixe /.../ in ziemlich unveränderlicher Form (d.h. mit höchstens phonologisch bedingten Varianten) an den Stamm angefügt werden, wobei die Grenzen zwischen den einzelnen Wortbildungselementen also auch klar erkennbar bleiben” (1974b, 206). Bu anlamda Türk dilleri yüksek derecede bitişken dillerdir.

² “Der Sprachgeist ist jedoch läunisch, Ausnahmen sind genug vorhanden, und weshalb gerade das betreffende Suffix einem gewissen Verb beigefügt ist, bleibt rätselhaft”.

Sıkça görülen bir yaklaşım, betimleyicinin alomorfların önceden kestirilemezliğini görmezlikten gelip seçim sanki sesbilimsel kurallara bağlanabilmiş gibi davranmasıdır. Böyle kurallar doğal olarak bir yandan karmaşık, öte yandan da eksik, yani tümüyle aldatıcı oluyor. Kırgızca ettirgen eki alomoflarının dağılımını belirleyen aşağıdaki sözde "kuralları" rasgele örnek olarak seçelim: *-Dir-*, *ç, t, r* dışında ünsüzlerden sonra; *-Kir-*, *t* ve *z'*den sonra; *KIz-*, *r, m, y* ve *t'*den sonra; *-Ar-*, *z, k, t, ç* ve *y'*den sonra; *-t-*, ünlüler ve *y, r, l, n'*den sonra; *-It-*, *k'*dan sonra yer almaktadır; *-Kar-* ve *-Iz-* için dağılım verileri yoktur (B.M. Yunusaliev 1966, 495). İleri sürülen kısıtlamaların bile pek doğru olmaması bir yana (krş. *aç-tır-, at-tır-, ber-dir-* gibi ettirgen eylemler), verilen bilgilerin aşırılığı (redundancy) ve belirsizliği açıktır. Eğilimleri düzenli bir biçimde özetlemesi kaydıyla dil tarihçisi için son derece önemli olabilen bu tip kurallar, eşzamanlı-betimleyici açıdan anlamsızdır. Örneğin, Hint-Avrupa dillerinin çekim dizgelerini yalnız sesbilimsel kurallarla betimlemek kimsenin aklına gelmez. Oysa, Türkçenin sözcük yapısında egemen olan ilke ise, betimleyicileri, bu ilkeye uymayan olaylara da alışılmış işlemleri uygulamaya kandırmaktadır.

Alomorfların önceden kestirilemezliğinin uyandırabildiği başka bir tepki de, alomorf bağıntısının açık ya da dolaylı yoldan anlaşılır bir biçimde kuşku altında bırakılmasıdır. Yapısalcı bir nitelik gösteren yapıtlarda bile böyle eğilimler görülmesi şaşırtıcı bir gerçektir. Geleneksel dilbilgisinde, yani yapısalcı morfem kavramının ortaya çıkmasından çok önce, özdeksel bakımdan ayrı ve birbirine uymayan yapım ekleri, görevsel ölçütler kullanılarak "müteaddi" ve "muzari" gibi yapıbilimsel uamlarda toplanmaktaydı. "Taksonomik" ("sınıflandırıcı") yapısalcılığın uyguladığı biçim (gösteren) ile anlamın (gösterilen'in) "bakışımli yerleştirilmesi" yönteminin aynı sonuçları vermesi beklenmelidir. Oysa, bu konuda kimi yazarlar anlaşılmaz bir duraksama içindedir. Örneğin Ll. B. Swift'in Türkiye Türkçesi dilbilgisinde, morfemlere özgü ayraçlar içinde yazılan dört ayrı ettirgen çatı eki yer almaktadır (1963, 104 ve ö.t.). G. Hazai de, XVII. yüzyıl Osmanlıcası üzerindeki önemli incelemesinde, sesbilimsel koşullara bağlı olmayan ettirgen ek alomorflarını birer erkin morfem olarak ele almaktadır (1973, 393 ve 405). Eleştiri yazımızda belirtildiği gibi (1974 c, 195), bir betimleyicinin, sözcük yapısındaki "otomatik" yöntemleri seyrek rastlanan önceden kestirilemezlik durumlarından ayırt etmek gereksinmesini duyması doğaldır.

Ne var ki, genel olarak daha dizgeli, daha incelmış bir çözümleme yönteminin, bu noktada geleneksel dilbilgisinininkinden daha yüzeysel sonuçlar vermesi bir karşıtlıktır. Biçimsel yönden daha az düzenli dillere ayrılan dilbilim kollarında böyle çelişik durumlar ortaya çıkmasına pek olasılık yoktur. Betimleyicileri şaşırtan ve çözümlemeyi karmaşıklaştıran, yine Türkçenin yalın bir morfemiğe olağanüstü elverişli olmasıdır³.

Anılan tutumun zorunlu bir sonucu, söz konusu ekler arasında görev ayrımlarının bulunduğudur. Oysa şimdiki Türk dilleri için gerçekten olanaksız görülen bu tür savlar çok seyrek olarak ileri sürülmüştür. Türkiye Türkçesinin yapısını özetlerken C.F. Voegelin ile M.E. Ellinghausen, *-Ar-* ekinden söz etmeksizin üç ayrı ettirgen çatı eki sunmuş, bunlardan biri olan *-(I)t-* ekini hiç bir kanıt getirmeden "tumturaklı" ettirgen çatı eki olarak tanıtmışlardır. Elde bol miktarda kaynakları bulunan bugünkü Türk dilleri için ileri sürülen bu tür savlar kolayca çürütülebilir. Ama, örneğin, Eski Türkçe *-tUr-* ekinin, *-t-* ekinden "daha kesin" bir anlamı olduğu (A. von Gabain 1941, 83) ve buna benzer savların doğruluğunu ya da yanlışlığını ortaya koymak daha güç olabilir. Öte yandan Eski Türkçede de söz konusu ekler genel olarak birbiriyle tümleyici dağılım durumunda bulunduğu için, ileri sürülen görev ayrımları konusunda en azından kuşku duymamız yerindedir⁴. Gerçekten, bugüne dek hiç bir Türk dilinde, ettirgen çatı ya da geniş zaman ekleri arasında dizgeli görev ayrımlarının varlığı kanıtlanabilmiş değildir.

Üretimsel dilbilim kuramlarında morfem kavramının, klasik yapısalcılıkta olduğundan başka bir durumu vardır. Ayrıntılara girmeksizin burada da büyük ayrımlar bulunduğunu belirtelim. Örneğin, R.B. Lees, Türkiye Türkçesinin tüm geniş zaman ve ettirgen çatı eklerini iki morfemin alomorfları olarak ele alırken (1961, 22 ve ö.), Y. Göknel'in, bir yandan altı alomorf olan bir tek geniş zaman morfeminden (1973, 82), öte yandan da dört ayrı ettirgen çatı morfeminden (s. 78 ve ö.) söz ettiği dikkat çekicidir.

Dil tarihçisinin, alomorfların önceden kestirilemezliğine karşı gösterdiği tipik tepkisi ise, daha düzgün sandığı varsayımsal evrim aşamala-

³ Bk. Johanson 1974a, 84.

⁴ Bu konuya *Orientalia Suecana* 25'te yayımlanacak olan "Die Ersetzung der türkischen *t-Kausativa*" başlıklı bir yazıda değinmekteyiz.

rına başvurması olmaktadır. Bu konuda iki olanak vardır. Olanakların ilki, tarihsel dönemlerde bulamadığı eşbiçimliliği, tarih öasesi görev ayrımlar varsayarak sağlayabilmesidir. Geniş zaman alomorfları için ileri sürülmüş olan böyle düşüncelerin bazılarını başka bir yazıda (1976a) eleştirdik. İkinci olanak ise, “başlangıçta” morfemin biçim yönünün daha bağdaşık olduğunu varsaymaktır. Örneğin, geniş zaman eklerindeki ünlünün ilkin eylem gövdesinin bir parçası olduğu ve *-r* ögesinin daha eski bir **-yUr* ekinin tek kalan kısmı olduğu düşüncesini bir yazıda (1976b) dile getirmiştik.

Bu tür artzamanlı açıklamalar ne denli doğru olursa olsun, eşzamanlı düzeyde alomofların önceden kestirilemezliği sorununu hiçbir zaman ortadan kaldıramaz. Bu gerçeği belirtmek gereksiz görünebilir. Ne var ki çağdaş dilbilimde eşzamanlı ile artzamanlı uslamalardan ileri gelen yadırganacak melezleşmelere ara sıra rastlanmaktadır. Böylece, J.F. Foster, Türkiye Türkçesinde geniş zaman alomorf dağılımının gerçekte yalnız sesbilimsel koşullara bağlı olduğunu ve ayrıklıkların yalnız görünüşte kaldığını savunmaktadır (1970, 61 ve ö.t.). Tek heceli eylem gövdelerinin hepsine dar ünlülü alomorflar katıldığını söyleyen Foster, bu kurala uymayan gövdelerin, sesbilgisel yönden tek heceli gibi görünürse de, *gerçekte* çok heceli olduğunu ileri sürmektedir (“/ . . . / they really are polysyllabic although phonetically they appear not to be”, s. 68). Foster’e göre, *kon-*, *gör-* ve *bul-* gibi gövdelerin tek heceliliği böylece yüzeysel bir nitelikmiş. “Gerçek” saydığı biçimler ise, daha “derin” bir yapıya ait olduğu söylenen “*ko-un-*”, “*-gö-Vr-*” ve “*bü-Vl-*” gövdeleridir.

Foster’in uyguladığı üretimsel türetmelerin çıkış noktasını oluşturan ve gereksinmeye göre yaratılan böyle daha “derin” yapay biçimler, betimleyici “ekonomi” yönünden yerinde olabilir. Fakat yazarın sunduğu “çözüm”ün daha önce “olanaklı bir artzamanlı açıklama” olarak hiç bir Türkologun aklından geçmemiş olmasına neden şaşıtığını anlamak zordur. Kimi tek heceli eylem gövdelerinin, türetme dizgisinde sanki çok heceliymiş gibi işlev görmesi, artzamanlı yönden kuşkusuz önemli bir olgudur. Bu gövdelerin önceleri çok heceli⁵ olup olmadığı, düşünülen her dil tarihçisinin bir kez olsun kendi kendine sormuş olduğu doğal bir sorudur. Yalnız, betimleme tekniği ile ilgili ekonomik ilkelere

⁵ Yani **qō-*, **kō-* gibi köklerden türetilen iki heceli gövdeler.

göre hesaplanan biçimlerin, bir dil durumunun somut biçimlerinden daha "gerçek" ve aynı zamanda daha eski olması gerektiği savını ileri süren Türkolog görülmemiştir.

Her bilim dalı genelleme olanakları arayıp ayrıklıkları azaltmaya çalışır. Dilbilimsel erekleri olan bir Türkoloji de, yüzeysel olguları biriktirmekle yetinemez. Ne ki Türkçe için yapay bir düzgünlük yaratmak, yüzeysel yapısı daha az düzenli diller için olduğundan daha da haklı olmaz.

BİBLİYOGRAFYA

- Foster, J.F., 1970. *Rule ordering and apparent irregularities in the Turkish aorist verb.* (= Sadock, J.M. & Vanek, A.L., 1970. *Studies presented to Robert B. Lees by his students = PIL monograph series 1.* Edmonton - Champaign 1970. s. 61-77.
- Gabain, A. von, 1941. *Alttürkische Grammatik.* Leipzig. (= *Porta linguarum orientalium* 23.)
- Göknel, Y., [1973]. *Modern Türkçe Dilbilgisi.* İzmir.
- Hazai, G., 1973. *Das Osmanisch-türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakob Nagy de Harsány.* Budapest. (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica* 18.)
- Johanson, L., 1974a. *Sprachbau und Inhaltssyntax am Beispiel des Türkischen.* (*Orientalia Suecana* 22 / 1973 (1974) s. 82-106.)
- Johanson, L., 1974b (Eleştiri:) *Brands, H.W., 1973. Studien zum Wortbestand der Türksprachen.* Leiden.
- Johanson, L., 1974c. (Eleştiri:) *Hazai 1973.* (= *Orientalia Suecana* 22 / 1973 (1974) s. 191-197.)
- Johanson, L., 1976a. *Zum Präsens der nordwestlichen und mittelasiatischen Türksprachen.* (= *Acta Orientalia* [Hafn.] 37 / 1976 s. 57-74.)
- Johanson, L., 1976b. *Das tschuwaschische Aoristthema.* (= *Orientalia Suecana* 23-24 / 1974-1975 (1976) s. 106-158.
- Lees, R.B., 1961. *The phonology of modern standard Turkish.* Bloomington, The Hague. (= *Indiana University Publications. Uralic and Altaic series* 6.)

- Poppe, N., 1975. *On some cases of fusion and vowel alternation in the Altaic languages.* (= *Central Asiatic Journal* 19 / 1975 s. 307-322).
- Räsänen, M., 1957. *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen.* Helsinki. (= *Studia Orientalia* 21.)
- Swift, Ll. B., 1963. *A reference grammar of modern Turkish.* Bloomington, The Hague. (= *Indiana University Publications. Uralic and Altaic series* 22.)
- Voegelin, C.F. & Ellinghausen, M.E., 1943. *Turkish structure.* (= *Journal of the American Oriental Society* 63 / 1943 s. 34-65.)
- Yunusaliev, B.M., 1966. *Kirgizskiy yazık.* (= *Yazıki narodov SSSR* 2. *Tyurkskie yazıki.* Moskva 1966. s. 482-505).